

Kosta Nikolić*Institut za savremenu istoriju, Beograd*

kostasnikolic@yahoo.com

Komunizam i religija: istoriografsko-antropološki ogled

Apstrakt: U tekstu se analiziraju religijske osnove marksističke/komunističke doktrine i stvaranje novog tipa religioznosti u društvima u kojima su komunisti izveli revoluciju. Komunistički ateizam, koji je u Jugoslaviji uspostavljen posle Drugog svetskog rata, tumači se kao sekularna religija koja je nametana kako bi se stvorio novi društveni poredak i potisnula stara religioznost.

Ključne reči: komunizam, religija, sekularizam, ateizam, ideologija, nacionalizam

Komunizam kao sekularna religija

Nasuprot vremenu stvaranja nacija, kada je verska pripadnost bila sastavni deo nacionalnog identiteta, evropski narodi su se u 19. i 20. veku sve više definisali u terminima jezika ili kulturne tradicije, a sve manje preko verske pripadnosti. Tada je preovladala druga vrsta kolektivnog identiteta koja je zamenila verski. U skladu sa snažnim usponom racionalizma i prosvetiteljskih ideja, koje su u prethodnom veku odbacile religiju kao ostatak iz prošlosti, tokom 19. veka potpuno je preovladalo uverenje da čovečanstvo ulazi u fazu racionalizma, pragmatizma i sekularizma (Malešević 2007, 16).

Sekularizacija (desakralizacija) evropskih društava, koja je svoj vrhunac doživela u modernoj epohi, direktno je bila povezana sa tehnološkim napretkom, razvojem fundamentalnih naučnih disciplina i osvajanjem političkih i individualnih sloboda koje su iz korena izmenile način interpretacije sveta. U tom složenom procesu, religijsko mišljenje (kao i verske ustanove) izgubilo je svoj društveni značaj. Sekularizacija je u zapadnim društvima predstavljala proces u kome se oblasti društva i kulture oslobađaju dominacije verskih institucija i simbola, ali nije bila povezana s ateizmom.¹

---

¹ O pojmu „sekularizacija“ i njegovom značenju videti opširnije u: Blagojević 2005, Krstić 2010, Sinani 2014. Od sekularizacije se razlikuje pojam „sekularizam“, koji označava ideologiju koja radikalno odbacuje svaku povezanost ljudskog života

Sekularizacija je posmatrana kao nepovratan proces, ali je 20. vek pokazao da je potpuni raskid s religijskim mišljenjem nemoguć. Istovremeno sa slabljenjem klasičnih, institucionalnih religija došlo je do naglog razvoja tzv. svetovnih religija koje su, koristeći klasičnu religijsku retoriku, uspostavljale svoja „božanstva“ i načine njihovog obožavanja. Pojava svetovnih religija nije značila nestanak „svetog“, već promenu njegovog sadržaja. Taj sadržaj je od prethodne koncepcije posebno odvajala činjenica da su predmeti obožavanja, kao i obećanja vernicima, pripadali isključivo istorijskom a ne i eshatološkom vremenu.

Kao jednu od najuticajnijih i po posledicama najdalekosežnijih svetovnih religija treba izdvojiti tzv. *religiju nacije*, u čijim se osnovama nalazi poistovećivanje etničke i konfesionalne pripadnosti. Ta veza je omogućavala da se, uz malo retoričke i političke sposobnosti, osobine „svetog“ prenese na samo telo nacije, pa da žrtva za njeno dobro postane neophodan uslov „večnog života“ (Pavićević 2011, 9).

U tom smislu i komunistički ateizam treba tumačiti kao sekularnu religiju. Iako mnogim istraživačima zvuči neobično, istorijsko iskustvo je pokazalo da se u komunističkom ateizmu nalazi veliki religiozni potencijal, kao i da je u svim komunističkim društvima izvršen preobražaj „proročanstava“, koja su pretendovala na naučnost, u objekat vere i obožavanja.

U osnovi levičarskog ateizma nalazi se ideja o istorijskoj neminovnosti kretanja ka komunizmu, i to nasilnim putem. O tome je Marks pisao još 1845. (*Sveta porodica*) – proletarijat će osloboditi ne samo sebe od teškog položaja, već će osloboditi i celo čovečanstvo od njegove „nečovečnosti“. Pošto su ljudi proizvod isključivo vaspitanja i životnih uslova, onda je ljude moguće promeniti samo promenom društvenih institucija koje ih formiraju; društveni razvoj ka komunizmu je neizbežan; komunizam nije ideal kome se teži, to je pokret koji ukida postojeće stanje; komunizam ne treba da sledi „spontani razvoj masovnog protesta“, već treba spolja da ga organizuje jer komunizam nije proizvoljno konstruisan ideal „najboljeg sveta“, već „prirodna tendencija“ istorijskog procesa (Kolakovski 1980, 177 i 189–190).

Sam Marks je bio netrpeljiva osoba, a tu osobinu primio je i revolucionarni marksizam, ali ne iz karaktera njegovog osnivača, već preko sistema. Revolucionarni marksisti bili su uvereni da znaju „tajnu istorije“ i bili su sigurni da su je rešili. Tu pojavu Dušan Bošković naziva „epistemološki maksimalizam“ (Bošković 2003, 7).

Suštinu uverenja o zakonitosti društvenog razvoja, Marks je izrazio u poznatoj 11. tezi o Fojerbahu: čovek je došao do „saznanja zakona“ društvenog razvitka i, budući da je stekao to saznanje, sama ljudska misao postigla je jedan viši stepen; pojedinac (ili klasa) sa tako „superiornim znanjem“ zauzimaju spe-

---

sa religioznošću, a pojedini istraživači navode da je sekularizam – ideologizacija sekularizacije.

cifičan položaj u ljudskoj zajednici, ali i u celokupnoj istoriji. Čovek koji je steкао svest da je sposoban da menja celokupni istoriju, da je sposoban da ostvari ljudsku zajednicu koja ne postoji zbog „porobljivanja“ i „gušenja čoveka“ nego za „uzdizanje, za razvijanje dotad neslučenih stvaralačkih snaga“, takav čovek je posebnost u ljudskoj istoriji; posebnost je i po svom „istorijskom optimizmu“ koji se zasniva na „naučnim spoznajama zakona društvenog razvitka“. Taj „novi čovek“ ne raspolaže samo saznanjem o „rešenoj zagonetki istorije“, on istovremeno preoblikuje tu istoriju (Bošković 2003, 46).

Marksizam nije bio samo učenje o istorijskom ili ekonomskom materijalizmu, on je bio i učenje o izbavljenju, o „mesijanskom pozvanju“ proletarijata, o budućem savršenom društvu, učenje o moći čoveka i pobedi nad iracionalnim snagama prirode i društva. Na proletarijat su prenesena svojstva izabranog „naroda Božijeg“, pa Nikolaj Berđajev smatra da je marksizam sekularizacija starojevrejske mesijanske svesti. U marksističkom sistemu postojao je logički protivrečan spoj materijalističkih, naučno–determinističkih i amoralističkih elemenata s idealističkim, moralističkim i religiozno–mitotvoračkim elementima. Marks je stvorio mit o proleterijatu, njegova misija bila je predmet vere. Marksizam nije bio samo nauka i politika, već je bio i religija. Na tome se i temeljila njegova moć (Berđajev 1989, 81 i 83).

Bertrand Rasel je na sledeći način ukazao na psihološki koren religije i komunizma: „Jevrejski kalup za istoriju, prošlu i buduću, sastoji se u snažnom pozivu ugnjetenima i nesrećnima svih vremena. Sveti Augustin je ovaj kalup saobrazio hrišćanstvu, Marks socijalizmu. Da se razume Marksova psihologija, trebalo bi upotrebiti sledeći rečnik: Jahve – dijalektički materijalizam; Mesija – Marks; izabrani narod – proletarijat, Crkva – komunistička partija; Dolazak carstva nebeskog – revolucija; pakao – kažnjavanje kapitalista; Milenijum – komunistička zajednica. Izrazi na levoj strani daju emocionalni sadržaj izrazu na desnoj strani, i baš ta emocionalna sadržina bila je bliska svima onima koji su dobili hrišćansko ili jevrejsko vaspitanje, učinila je verovatnom Marksovu eshatologiju“ (Rasel 1962, 358).²

² Bertrand Rasel (Bertrand Russell, 1872–1970), britanski filozof racionalizma i matematičar, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, putovao je s delegacijom sindikata u Moskvu 1920. gde se sastao i razgovarao s Lenjinom. Kada se vratio u Britaniju napisao je svoju klasičnu studiju *Praksa i teorija boljševizma* (*The Practice and Theory of Bolshevism*, First published November 1920). Rasel je bio deo opšteg razočaranja u kapitalizam posle Prvog svetskog rata; intelektualci poput njega verovali su da je potrebno radikalno promeniti postojeći poredak. U tom smislu, Rasel se iskreno divio „ruskom projektu“ i pisao je da će se pokazati kako je boljševička revolucija važnija od Francuske revolucije i da veruje da je ruski društveni poredak bio toliko truo da je zaslužio da bude ukinut. Ali, ono što on nije mogao da prihvati bilo je nasilje. Rasel je bio neko ko ne veruje da se pravda može ostvariti putem nasilja i to je bio njegov

Marksizam je do krajnosti vulgarizovao darvinističku teoriju evolucije, svodeći ljude na razvijenu životinjsku vrstu koja vodi neprekidnu borbu za preživljavanjem. Darvinizam uči da je sva živa bića oformila „materija u pokretu“, da je ta materija organizovana i da nije stvorena od Boga, da su sva živa bića nastala u ishodu slučajnosti i da je čovek jedna vrsta životinje koja je takođe evoluirala iz drugih životinja. Osnivači marksizma verovali su u samo postojanje „materije“, celu istoriju čovečanstva nastojali su da objasne materijalnim faktorima. Darvinizam je isticao „sukob“ kao pokretačku snagu koja obezbeđuje razvoj živog sveta. Kako prirodni izvori nisu dovoljni za živi svet, stalno je prisutna „borba za opstanak“ koja predstavlja jedinu evolucionu snagu.

Prema učenju dijalektičkog materijalizma, nasilje je osnovni pokretač istorije a sukob ostaje kao jedini nepromenljivi zakon i u prirodi i u ljudskoj zajednici. To što u ishodu sukoba jedna strana izlazi kao gubitnik, oseća bol i umire krajnje je prirodno, čak i potrebno. Da bi se realizovala komunistička revolucija neizbežno je da ljudi umiru u velikom broju, da pate i da prolaze kroz mučenja. Cilj dijalektičkog materijalizma bio je da iz društva udalji veru u nematerijalno kao duhovno i na taj način formira društvo kao „zajednicu bezdušnih životinja“ (Nikolić 2015, 225).

Komunisti su smatrali da je Marks na isti način otkrio „zakon razvitka“ ljudske istorije kao što je Darwin otkrio „zakon razvitka“ organskog sveta. Na isti način na koji je Darwin „razumno objasnio“ postanak svih živih bića prirodnim uzrocima, i Marks je posumnjao u Hegelovu metafiziku i zaključio da se pravni odnosi i oblici državnosti ne mogu objasniti „ni sami iz sebe, ni iz tzv. ljudskog duha“, već da imaju osnov u materijalnim uslovima života (Nikolić 2015, 226).

Za mnoge levičarske intelektualce marksizam je još od 19. veka predstavljao snagu za oslobađanje ljudi od ekonomske eksploatacije i političkog ugnjetavanja. Oni su, ništa manje od liberalnih intelektualaca, bili posvećeni ostvarivanju pojedinačnih sloboda, čak i u novom socijalističkom društvu. Ali, marksizam je stvorio prave vernike sa totalitarističkom ustrojenošću uma. Uništenje buržoazije koje je odredila istorija, govorili su marksisti, cena je koju je čovečanstvo prinuđeno da plati radi progressa. Dovedeno do svog logičkog zaključka, uništenje klasnih neprijatelja, što je podrazumevalo ubijanje muškaraca i žena u revolucionarnom nasilju, niti se može izbeći niti treba žaliti zbog toga. Oni koji su angažovani u likvidaciji ne treba da osećaju nikakvo kajanje. Delujući kao posrednici istorije, oni podstiču „progres razuma i dobro čovečanstva“. Oni

---

glavni argument protiv boljševizma. Rasel je takođe bio jedan od prvih intelektualaca koji je tvrdio da u srži boljševičke revolucije leži religija, pa je boljševizam poredio sa radikalnim islamom. Pisao je i da je Lenjin bio političar koji je pretendovao da bude naučnik, da bude neko ko se ponaša u skladu sa „zakonima istorije“, ali da on u boljševičkoj Rusiji nije video nikakav „znak nauke“, naprotiv, boljševici su bili vernici, fundamentalisti i fanatici.

likvidirani – članovi istorijski zastarele klase ili drugi „neprijatelji naroda” – nebitni su.

Po mnogo čemu marksizam je bio sekularna religija koja je obezbeđivala ljudima jedan emocionalno zadovoljavajući pogled na svet. On je prilagodio nekoliko judeo-hrišćanskih tema: apokaliptična borba između dobra i zla dovodi istoriju do kraja; mesijanske nade čovečanstva ostvarene su na kraju svega kada ljudska bića, oslobođena od ropstva i eksploatacije, prolazeći kroz duhovnu regeneraciju ispunjavaju obećanje svoje ljudske prirode; militantni proleterti služe kao posrednici svetskog spasenja. U svojim optužbama protiv nepravde, i sam Marks je ličio na nekog proroka iz Starog zaveta. Konačno, vera a ne nauka, osigurava trijumf proletarijata i iskupljenje čovečanstva. Marksova dela, kao i kasnije Lenjinova, postala su zvanična dogma za svoje vernike. Oni koji su slobodno mislili, žigosani su kao jeretici i osuđivani za svoje grehe. Sposobnost marksizma, kada je bio na svom vrhuncu, da pridobije sledbenike i da vrši uticaj na ponašanje može se uporediti s onim koji su imale najvažnije svetske religije. Upravo taj religiozni karakter marksizma bio je ono što je privuklo mnoge ljude (Nikolić 2015, 226–227).

Prirodu marksizma kao religije najbolje potvrđuje njegov ključni cilj – sjedinjavanje „idealnog čoveka“ i Boga, pa se može reći da je komunizam ateistička verzija određene vrste verske eshatologije, a marksistička dijalektika ateistički oblik religioznih zakona istorije. Osim toga, navodno centralni problem kapitalizma prema percepciji marksizma jeste problem „otuđenja“, što je ateistički verzija metafizičke „nepravde“. Marksizam je izvršio „resorpciju teologije“ stavom da sledi neminovni kraj ljudske istorije, što će istovremeno biti polazna tačka u „sjedinenju s Bogom“. Na kraju tog procesa, prema klasičnom eshatološkom modelu, treba da dođe do resorpcije u kojoj su čovek i Bog na kraju ne samo ujedinjeni, već su se vratili na viši, savršeni nivo. Tako je trebalo da konačno bude završen „bolan proces otuđenja“, a čovek se vraćao „kući“ kako bi bio na višem nivou, poststvaralačkom. Poruka je bila više nego jasna – istorija i svet došli su do kraja (Rothbard 1990, 143).

Oktobarska revolucija: religiozni karakter boljševizma

Marks nije bio odgovoran za način izvođenja Oktobarske revolucije, posebno ne za događaje koji su usledili tokom XX veka. On nije, na primer, osporavao demokratske principe upravljanja i smatrao ih je važnim delom narodne vlasti. Zato se na prvi pogled može reći da istorijski realizovan socijalizam nije ostvarenje Marksovih namera. Ali, ni sama doktrina nije „nevina“ u suočavanju s kasnijom interpretacijom. Komunističke diktature jesu nastale iz posebnih istorijskih okolnosti, ali je Marksovo učenje bilo zajednički faktor. Staljinizam jeste

pokušaj praktične primene ideja koje je Marks izrazio u filozofskoj formi lišenog jasnih principa političke interpretacije. Iz uverenja da se sloboda meri samo stepenom jedinstva društva i da su klasne protivrečnosti jedini izvor društvenih sukoba, despotizam se nametao kao prirodno rešenje (Kolakovski 1980, 502).

Osim toga, marksistička teorija postala je idejni putokaz vođama Oktobarske revolucije, a posle njene pobeđe prihvaćena je kao državna ideologija, doktrina i program za vaspitanje građana. Marksovo učenje je na taj način podvrgnuto religioznoj ritualizaciji i kodifikaciji, pretvoreno je u politički pragmatizam, prilagođeno potrebama stabilizacije novog poretka i odbrani novih privilegovanih slojeva.

Staljin je promenio smisao Marksovog učenja stavom da je socijalizam prva faza u stvaranju komunističkog društva kao krajnjeg cilja istorije. Međutim, Marks je, kao i svi drugi komunisti svoga vremena, koristio pojmove „socijalizam“ i „komunizam“ kao sinonime za opisivanje idealnog društva. On je predvideo „dijalektiku magične transformacije sirovog komunizma“ u višu fazu idealnog društva. Ključna eshatološka dimenzija marksizma jeste u tumačenju da se taj proces odvija isključivo po kolektivističkom obrascu: pojedinac je „ništa“, on je samo ćelija u velikom organizmu, samo u kolektivu „čovjek napreduje ili ispunjava sebe“ i konačno se u komunizmu vraća sebi u jedinstvu s Bogom. Pojedinac se ujedinjuje s ljudima, ali i sa prirodom, a „kolektivna vrsta čoveka“ na taj način zamenjuje Boga kao tvorca (Rothbard 1990, 151).

Pobedom Oktobarske revolucije u Rusiji, došlo je do radikalnih promena zvanične vladajuće ideologije i komunisti su, poričući svaku, pa i pravoslavnu religiju kao ideologiju vladajućih klasa, nametnuli učenje naučnog socijalizma kao surogat za religiju. Nikolaj Berđajev je pisao da neprijateljski odnos komunizma prema religiji nije slučajna pojava, već da je to nešto što pripada samoj suštini komunističkog pogleda na svet. On je smatrao da je komunistička država diktatura pogleda na svet jer je nasiljem nametala svima da misle na isti način. Komunizam je progonio pravoslavnu crkvu zbog njene istorijske uloge, a komunisti su „ispovedali militantni ateizam“; komunizam je na religiozan način bio fanatično neprijateljski nastrojen prema svakoj religiji, posebno prema hrišćanskoj. On je nastojao da bude religija koja će da zameni hrišćanstvo, pretendovao je da ponudi smisao života, obuhvatao je život u celini i nije se odnosio samo na određenu društvenu oblast, pa je njegov sukob sa drugim religioznim sistemima bio neizbežan (Berđajev 1989, 132–133).

Mnogi inostrani posmatrači vrlo rano su pisali o religioznom karakteru boljševizma, odnosno o apsolutizaciji vere u novog čoveka i novo društvo, vere koja je imala istinske religiozne karakteristike. Franc Kafka je već 1920. godine, iako nikada nije bio u SSSR/u, tvrdio da se tamo radi o „istini savremene vere oličene u ateizmu“ baš kao što je u hrišćanstvu ona oličena u teizmu, odnosno, smatrao je da „Rusi pokušavaju da izgrade savršeno pravedan svet, a to je religiozna stvar“. Na prigovore kako boljševizam divlje istupa protiv religije, Kafkin

odgovor je glasio: „To je zato što je i sam religija. Intervencije, ustanci, blokade – šta je to? To su uvodi u velike religiozne ratove koji će besneti svetom“ (Navedeno prema: Martinov 2010)..

Boljševička partija se u državi ponašala gotovo kao Sveti otac u Rimokatoličkoj crkvi. Bio je to izraz političke instrumentalizacije marksizma. Ratnički ateizam trebao je da postane zamena za religiju u zadovoljavanju duhovnih i psiholoških potreba čoveka da se oslobodi neizvesnosti i sumnje (Radić 2001, 467).

Sergej Bulgakov je, na primer, upoređivao nasilna, netolerantna i isključiva svojstva nametanja marksizma sa klerikalnom netrpeljivošću. On je to objašnjavao specifičnom diktatorskom i nihilističkom psihološkom strukturom revolucionarnih pristalica te „ateističke teodiceje“ u Rusiji. Ono što je Maks Veber smatrao obavezujućim zahtevom za svaku religiju, a to je žrtvovanje intelekta, u ovom slučaju postalo je zahtevom politike: „Divinizacija i sakralizacija na jednoj, a satanizacija i demonizacija na drugoj strani, kao osnovni religijski mehanizmi, postali su sastavni ili prateći fenomeni političkog života i delovanja“ (Radić 2001, 468).

Komunizam kao najvažnija religija XX veka

Tvrđnja o religijskim sadržajima socijalizma odavno je prisutna u društvenoj teoriji. Uglavnom su svi istraživači posmatrali komunizam kao zamenu za religiju ili kao pseudo-religiju; komunizam podseća na religiju, ali on nije ništa više od toga. Međutim, komunizam jeste bio religija, možda i najvažnija religija XX veka, kako ističe ruski filozof Mihail Riklin. Na pitanje kako religija može postojati bez boga, Riklin je odgovorio, što se u potpunosti odnosi i na Srbiju u epohi komunizma, da je upravo ta karakteristika privukla tako mnogo intelektualaca: „Odrasli su u monoteističkim tradicijama i mnoge od njih je privukla Rusija posle Oktobarske revolucije 1917. jer su bili fascinirani idejom zemlje koja se gradi bez boga. Njima je revolucija bila događaj koji će rešiti enigmu istorije“ (Melville–Ryklin, 2009).

U središtu komunizma leži paradoks, a to je stav da je odbacivanje boga osnova same vere. U fanatičnom uverenju da su se odvojili od „carstva božijeg“ i sa verom u carstvo naučnih zakona istorije, revolucionari i njihovi sledbenici otkrili su sebe kao prave vernike. Kao i sve religije, komunizam je iracionalan, dogmatski i zasnovan na veri a ne na nauci. Baš kao i hrišćanstvo i islam, komunizam je imao svoje svete knjige, odnosno radove Marksa, Lenjina i Staljina. Kao i većina religija, komunizam je zahtevao iracionalno verovanje; ljudi u komunističkim zemljama morali su da imaju apsolutnu veru u poredak i njegove lidere, ostali su tretirani kao klasični jeretici.

Nijedan hrišćanin niti predstavnik bilo koje monoteističke religije neće prihvatiti definiciju komunizma kao religije, jer za njih prisustvo Boga leži u ko-

renu onoga što religiju čini religijom. Ali jedino „religije knjige“ (hrišćanstvo, judaizam i islam), koje dele zajedničko poreklo iz Starog zaveta, stavljaju toliki naglasak na Boga. To nije slučaj, na primer, sa budizmom u kojem bog nije važan ili je od drugorazrednog značaja za tu religiju. Isto važi i za neke druge religijske sisteme. Naučno i sociološko određenje religije izraženo u brojnim naučnim radovima, kao i u delima mnogih antropologa, religiju definiše kao vrstu totalitarnog iskustva, kao nešto za šta su ljudi spremni da žrtvuju sve i što daje smisao njihovim životima: „Po ovoj definiciji komunizam je svakako religija. Za milione ljudi smisao i značaj njihovih života je bio definisan komunizmom kao skupom verovanja. Komunizam jeste bio prava religija“ (Melville–Ryklin, 2009).

Ako se pod religijom podrazumeva celokupnost uverenja koja se doživljavaju kao dogma i koja pri tom ignorišu očiglednost činjenica, a često im se i oštro suprotstavljaju, onda se komunizam može smatrati religijom, jer je njegova višedecenijska vladavina, kako u Sovjetskom Savezu i istočnoj Evropi, tako posebno i u Srbiji, pokazala da se on ukorenio bazirajući se isključivo na emocionalnim i autoritarnim sredstvima, a ne na razumu. Čvrsta i nepokolebljiva vera u komunizam kao buduće besklasno društvo bila je tipična za sve socijalističke zemlje.

Mihail Riklin smatra da je od strasne želje da se poboljša i izmeni stari svet nastala nova religija. Objava bespoštednog rata duhu, svesti i idejama dotadašnjeg sveta značila je zapravo da su boljševici postali oruđe onoga što se njihovim vođama činilo kao istorijska nužnost. Partija je govorila krajnje neprozirnim, arhaičnim, religioznim jezikom. Umesto da se svet, ugledajući se na Marksa, oslobodi takvog jezika i takve prakse koja je vodila svojevrsnoj ideološko–verskoj začaranosti, boljševici su svoj „pravedniji i bolji“ svet još više začarali, obavili plaštom religiozne dogme učinivši ga „maksimalno neprozirnim“ i za same građane unutar svoje države (Ryklin 2010, 11).

Iz prvobitnog ateizma koji je sebe implicitno smatrao naslednikom prosvetiteljstva, oblikovala se religija, a s obzirom na činjenicu da su komunističke partije celoga sveta nepokolebljivo sledile liniju boljševičkog komunizma, jasno je da je reč bila o „svetskoj ateističkoj religiji“. U njoj je mesto boga zauzeo vođa Partije kao vrhovni sveštenik, a javni prostori pretvoreni su u hramove nove religije, ulepšavani su portretima partijskog „Pontifex Maximusa“, pravljeni su „crveni čoškovi“ u svim fabrikama, učionicama, seoskim kolhozima i sovnhozima prepuni religioznih simbola poput srpa, čekića, crvene zastave, zidnih novina i parola koje su jako ličile molitve. Sve su to bili tipični verski rituali, znak zaklinjanja komunističkom „Pontifexu“ na večnu vernost, a Partiji u nepokolebljivu veru u buduće besklasno društvo (Ryklin 2010, 12).

Jedna od veoma važnih sastavnica istorijskog materijalizma na kojoj je počivala celokupna komunistička ideologija, jeste stav da je krajnji cilj religije ukidanje Boga kao bića koje ograničava čoveka. Ali, kako je pisao Ernst Bloh, konačno ishodište tog procesa nije nepostojanje religije, nego od nje ostaje nasleđe u obliku konačnog problema najsavršenijeg bića. Umesto neba kao drugog

sveta, proleterska revolucija treba da stvori novu zemlju i novo nebo (Kolakovski 1985, 495). Začeci tog svojevrsnog „bogograditeljstva“ mogu se pratiti još u ruskoj socijaldemokratiji.

Ruski filozof Mihail Epštejn smatra da se potiskivanje religioznosti i nastanak masovnog ateizma nisu slučajno dogodili na tlu istočnog hrišćanstva, na kome se vekovima razvijala tradicija tzv. odrične bogoslovije. Njeni osnovni elementi jesu: Bog ne može biti predstavljen ni u kakvim likovima, ne može biti nazvan nikakvim imenom, on je iznad svih mogućih odredbi. Za Boga nije ostajalo nikakvo mesto u svesti, odricana je svaka mogućnost da se o njemu govori, pa se mesto vere pomerilo u nesvesno, u onu sferu koja rastvara sva pozitivna žarišta svesti. Najveću negativnu posledicu Epštejn vidi u logici koja govori da ako je nepoznavanje Boga najtačnije znanje o njemu, onda odstupanje od Božijih zapovesti jeste približavanje Bogu, način izvršenja njegove ćutljive volje. Put do punog ateizma i brisanja svesne vere bio je širom otvoren, a novo društvo identifikovalo je sebe upravo kao novu, socijalističku religiju (Epštejn 1998, 9–11).

U tom smislu komunistički ateizam predstavljao je jednu vrstu „apofatičke teologije“, njen sledeći korak u razvoju koji treba da dovede do brisanja teološke komponente. To se najviše ogledalo u brzom uzdizanju zemaljskih bogova u odsustvu nebeskog Boga. Najvažnije odlike tog procesa bile su nasilje i totalitarnost. Energija odricanja dotadašnjeg religijskog koncepta prenosila se u potvrđivanje nove, zemaljske hijerarhije. Tako se ubrzano pojavljuju bogovi – vođe, državne forme službe Božije i pobožnosti što su bili više nego dobri uslovi za stvaranje kulta ličnosti.

Nova komunistička vlast imala je tri osnovna svojstva: podređivanje ličnog opštem, duh internacionalizma i stremljenje u budućnost. Pravi komunisti trebalo je da „misle perspektivno“, da maštaju i veruju u „sunce budućnosti“, da se „nadahnjuju blagom“ budućih generacija, da njihovom biću bude strana egoistička zatvorenost. Motiv ljubavi prema budućnosti, većoj nego prema sadašnjosti, bio je uzdignut na mistički stepen: budućnost nije samo „gordi hod srećnih ljudi“ po prostorima zemlje u kojoj žive, već i po „svetovima ulaznog reda“. U tome je suština mističnog komunizma: voleti život ne samo takav kakav jeste, ovde i sada, nego i takav kakav se predoseća u svetovima uzlaznog niza (Epštejn 1998, 288–289).

Komunizam u Jugoslaviji i kult Tita

Gotovo istovetan proces odvijao se i u Jugoslaviji na kraju Drugog svetskog rata kada je nasiljem nametano novo političko i društveno uređenje koje je pretendovalo na „konačno rešenje“ problema ljudskog postojanja. To društvo je nameravalo da se afirmiše i kao nova religija koja će na „pravedan“ način da reši sve probleme u životu naroda, pa su komunisti stvarali celovito, takoreći

versko učenje koje je nudilo odgovore na pitanja o smislu života i cilju istorije. Snažno je šireno uverenje da će novo društvo biti nadistorijski proces ili početak nove istorije. Komunisti su verovali da će u tom novom istorijskom procesu sve biti drugačije: zavladaće „dobro“ i „savršeno“ zemaljsko stanje, doći će do „strašnog suda“ nad zlom i nastupiće carstvo „istine“ i „večne pravde“. Posle pobeđe komunizma čovečanstvo će konačno biti zatvoreno u krug svoje ljudske subjektivnosti, a svaka pomisao o drugim svetovima biće odbačena kao priviđenje (Nikolić 2016, 156–157).

Jugoslovenski komunisti, na isti način kao i sovjetski, predstavljali su partiju ateista. Njihove vođe ponosile su se time da ne samo da nisu verovali u Boga nego da su, zahvaljujući Marksovom učenju, i naučno spoznali klasnu suštinu religije, njenu vezu s interesima klase eksploatatora. Verovali su i da u novom društvu za religijom jednostavno neće biti potrebe.

Slično kao i u Sovjetskom savezu, u Jugoslaviji je totalitarna vlast KPJ nametnuta sakralizacijom partije i njenog vođe. Najvažniji elementi u tom procesu bili su nivo partijskog manihejstva, pogled na partiju kao na središte „svetosti“ koje je okruženo mračnom „masom neprijatelja“. Vremenom je od težnje da se popravi stari svet nastala nova vera. Komunisti su bili nepomirljivi u tretiranju političkih protivnika kao smrtnih neprijatelja. Svaku popustljivost predstavnici nove religije doživljavali su kao „nedopustivu slabost“ (Riklin 2010, 31).

Komunistički ateizam uspostavljen u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata zasnivao se na klasičnom prozelitizmu. Tri osnovna motiva uticala su na prozelitističku aktivnost jugoslovenskog režima prema religiji i verskim zajednicama. Prvi motiv ležao je u osnovnim ideološkim postavkama marksizma i lenjinizma. Religija je smatrana glavnim ideološkim oruđem „eksploatatora“ u borbi protiv „potlačenih masa“ i protiv „oslobađanja čoveka“. Socijalizam je obećavao da će pružiti potpuno oslobađanje ličnosti i doprineti stvaranju pretpostavke za njen razvitak u mnogo većoj meri no što su to učinile građanske revolucije. Zbog toga je narod trebalo osloboditi „štetnih verskih predrasuda“ i dosledno u njihovu svest usađivati „naučni pogled“ na svet. Komunisti su verovali da će jednostavnom eliminacijom klasa, religija postepeno nestajati, ali kada to nije išlo onim tempom kako se predviđalo, razrađeni su mehanizmi za ubrzavanje procesa (Radić 2001, 473–474).

Komunističko obrazovanje naroda učinilo je veliki napor da se prekine sa tradicionalnim sistemom verovanja i ono zameni skupom stavova koje je režim smatrao pogodnim za „novo doba“. Komunisti su pokrenuli kreiranje nove političke kulture i „novog čoveka“, čiji je karakter, ponašanje i shvatanje trebalo da se poklopi sa zahtevima komunizma. Umesto „individualizma, buržoaskog nacionalizma, šovinizma, indolencije i religioznih predrasuda“, trebalo je da nastupi „kreativnost, humanost, proleterski internacionalizam, socijalistički patriotizam i ljubav prema radu“. Eliminacija tradicionalne religije i preobraćanje

u novu veru, podrazumevali su primenu širokog spektra propagandnih poruka (Radić 2001, 474).

Najmoćnije oružje nove religioznosti bio je školski sistem. Omladini je namenjen zadatak stvaranja novog društva, a prosvetni radnici trebalo je da budu glavni oslonac režima u borbi protiv „nazadnog i reakcionarnog“ tradicionalizma. Pošto je crkva odvojena od škole, a nastavni programi i planovi revidirani su i u njih su uneti, umesto veronauke, osnovi marksizma i lenjinizma, predvojnička obuka, ustavno uređenje, kao i ruski jezik.

Uvedeni su novi praznici koji su zamenili verske i bili praćeni manifestacijama, mitinzima, parolama, plakatima, izložbama i fotografijama Marksa, Lenjina, Staljina i Tita. Kanonizovani su heroji socijalističkog rada, asketski posvećeni prebacivanju normi. Zaključci partijskih kongresa imali su vrednost saborskih ili koncilskih odluka: „Partijske kongrese i konferencije, kao i slične manifestacije masovnih organizacija, pa čak i svešteničkih udruženja, pratila je identična ikonografija: biste, zastave, parole, fotografije, horovi“ (Radić 2001, 475).³

Drugi motiv preobraćanja nalazio se u istorijskom sećanju. Religija i verske organizacije u predrevolucionarno vreme bile su uključene u tada vladajući društveni sistem iz koga su nastojale da isključe socijalističke i komunističke ideje i aktere. Osim toga, verske razlike među jugoslovenskim narodima, potpomognute nacionalnim i obrnuto, uz učešće različitih drugih interesa, proizvodile su u prošlosti duboke suprotnosti, koje su kulminirale u brutalnim nacionalnim i verskim sukobima. Komunisti su živeli u uverenju da će socijalističko društvo, bazirano na federalnim principima, uz obezbeđenje jednakih prava svim nacionalnim i etničkim grupama, a kombinovano s eliminacijom religije koja je delovala dezintegrativno, konačno izbrisati nepoverenje i neprijateljstva. Zbog tradicionalne povezanosti nacionalne države i crkve i njene snažne ukorenjenosti u nacionalnim ideologijama Srba, Hrvata i muslimana, religija je predstavljala politiku, kao i pitanje ateizma.

---

³ O tom fenomenu svedočanstvo su ostavili i pojedini istaknuti komunistički funkcioneri. Jovan Veselinov je 1958. izjavio: „Prostorije u kojima se sastaju radnici liče na hrišćanske hramove. Ja sam bio u Arandelovcu, to je velika fabrika, postoji sala za sednice, a kada sam ušao unutra video sam da je to stvarno kao hram. Tu je velika crvena zavesa, crveni transparenti, u jednom uglu strašno ružna bista druga Tita, u drugome uglu još ružnija bista druga Tita, a u sredini portret druga Tita koji je gori od obe biste, tako da samo još što nedostaje kandilo“. (Navedeno prema: Radić 2001, 476). Slično je svojim sećanjima pisao i Dragoslav Marković: „Vaspitan kao vernik postao sam ‘verujući’ u Komunističku Partiju Jugoslavije. Ostao sam vernik; promenio sam samo veru: namesto u Komunističke partije Sovjetskog Saveza i Staljina, verovao sam u KPJ, u Tita, Rankovića, Žujovića, Kardelja, Đilasa, Kidriča. A onda su počeli odlaziti Hebrang, Žujović, Nešković, Đilas. Sa ‘bogovima’ nestala je i vera. Četvrti plenum i odlazak Rankovića doživeo sam već kao ateista, nevernik“ (Marković 1987, 210).

Ideologija „bratstva i jedinstva“ bila je temelj komunističke religioznosti. Tu ideju država je sankcionisala kao najvišu patriotsku vrednost, komunisti su objavili da je kompleksno jugoslovensko pitanje zauvek rešeno, da je ta ideja prožeta „dubokim humanizmom“ i da su partizani još u toku rata iskorenili mržnju i „pretvorili je u prah i pepeo“. U mitologiju jugoslovenskog komunizma najznačajnije su ostale zapamćene često ponavljane Titove reči da se bratstvo i jedinstvo mora čuvati kao „zjenica oka svog“. Oni koji su branili takav poredak, isticali su da je komunistički ateizam bio jedina moguća religija koja je u komunističkoj Jugoslaviji mogla da deluje integrativno.

Upravo je zbog toga komunistički ateizam najviše nametan u verski i nacionalno mešovitim područjima. Jugoslovenski režim je u etničko–konfesionalnim podelama video prepreku za ostvarenje temeljnih ideja nove države. Ta postavka mogla je da se brani dok je režim forsirao jugoslovenstvo kao nadnacionalnu ideologiju. Uverenje da budućnost pripada socijalizmu i jugoslovenstvu potvrđivano je oduševljenjem sa kojim su mladi ljudi prihvatili tu doktrinu. Činilo se da nove generacije „dišu, misle i osećaju jugoslovenski“. Ali, komunisti su pogrešno smatrali da su sve razlike između jugoslovenskih naroda, Srba i Hrvata pre svega, proizvod prošlosti i da će ih nova religioznost jednostavno izbrisati. Tako je neprimodno potiskivan značaj tradicije i istorijskog sećanja za identitet naroda, pa su komunističke ideje samo delimično prihvaćene. Tako stvoreni odnosi nisu počivali na trajnim temeljima, jer su pre svega zavisili od komunističke ideologije i monopola vlasti KPJ/SKJ (Đilas 1990, 260–261).

Uobičajeno je da etnički i nacionalni pokreti koriste versku identifikaciju i simbole da ojačaju svoju poziciju. Religije takođe koriste etničke i nacionalne pokrete za jačanje svoje pozicije. Međutim, u različitim periodima, mogu se prepoznati različite vrste odnosa između religije i nacionalizma. Prvi tip odnosa jeste odvajanje, kada je u sekularnom društvu sa sekularnim nacionalnim pokretom, religija odvojena od države, što je slučaj sa komunističkom Jugoslavijom u ovom periodu. Ali, glavna karakteristika sekularne nacije jeste da je u pitanju zajednica koja traži podršku države, pa se zbog toga nacionalizam odvajanja od religije. Slučaj oca modernog turskog nacionalizma Kemala Atatürka tipičan je primer: on je odvoji državu od islama i stvorio sekularni nacionalizam (Shirazi 2006–2007, 178).

Tačno to je uradio Tito u Jugoslaviji. Da bi odbranio sebe i svoj poredak od Sovjetskog saveza, on je pokrenuo talas masovnog nacionalizma jer je znao da je to moćnija emocija od klasne svesti i proleterske solidarnosti na koje se pozivala Moskva. U narednom periodu, titoizam je izrastao u otvoreni nacionalizam koji se pozicionirao kao alternativa i „socijalističkim nacijama“ i starim jugoslovenskim nacionalizmima. Titova nacija bila je otvoreno nacionalistički komunistički sistem, prvi te vrste u Evropi. Jugoslavija je kao „nacija mnogo nacija“ bila mesto gde je „počela jeres“ (Perica 2006 I, 232–233).

Treći motiv prozelitizma ležao je u autoritarnim aspiracijama vodstva koje je imalo nameru da podvede sve segmente društva pod delokrug i kontrolu KPJ i pokuša da ih transformiše u „beskrajne partijske trake“. To je bio najteži deo posla, jer je religija sama po sebi jasno nemarksistički određena i rezultati pokušaja da se ona integriše u partijsko–institucionalni okvir ostali su bezuspešni. Sistem nije mogao niti želeo da toleriše autoritet van sebe. S druge strane, nepostojanje bilo kakve opozicije u društvu privuklo je, sve one koji su drugačije mislili, verskim zajednicama, jer su u njihovom okrilju mogli da nađu kakav takav oblik legalnog otpora (Radić 2001, 477).

Da komunistički ateizam nije značio ukidanje religije, najbolje se videlo u stvaranju vladarskog kulta na čisto religioznim osnovama. Prva pretpostavka nastanka kulta Josipa Broza Tita bilo je uzdizanje ličnosti vođe kada se celokupni odnosi personalizuju, a svi uspesi pripisuju njemu. Naredni korak bila je „monumentalizacija“ kada je Tito slavljn kao nepogrešivi i bezgrešni vođa; najviši stepen kulta bilo je „mitiziranje“ koje je odgovaralo arhaičnom obogotvorenju. U drugoj fazi Titov kult imao je funkciju da legitimnost režima osnaži nametanjem različito obrazloženog uverenja da su vođa i njegovo delo neunštivi, besmrtni (Kuljić 1998, 302).

Temeljna dogma komunističke eshatologije – jednakost – srušena je kada je umro prvosveštenik jugoslovenskog komunističkog ateizma. Dubinski smisao medijskog koncepta Titove smrti i sahrane bilo je suštinsko negiranje činjenice da je „svemoćni vladar“ mrtav. Titovu poziciju „vrhovnog božanstva“ stečenu za života, smrt je mogla samo da učvrsti, ali ne i da dovede u pitanje. Isto se odnosilo i na političke ideje i sistem čiji je on bio simbol. Da bi efekat večnosti bio ostvaren, nije bila dovoljna samo iskrena odanost koju je veliki deo naroda osećao prema Titu, komunističkom poretku i svemu onome što je činilo ideološke okvire jugoslovenske države. Bilo je neophodno precizno strukturiranje nove realnosti, kontrola emocija i stvaranje konstruktivne ideje o životu posle Tita. Smisao ove konstrukcije nije bio zasnovan na veri u beskonačni život države i ideologije koju je on utemeljio, jer je urušavanje sistema bilo sasvim izvesno i pre Titove smrti. Osnovna svrha „žalosti“ i kasnijih dešavanja nije bila politička manipulacija osećanjima privrženosti, tuge i straha, nego upravo prevazilaženje emotivne praznine nastale usled gubitka vladara i „obožavane“ osobe (Pavićević 2009, 227).

Od trenutka kada je 3. januara 1980. Tito primljen u Klinički centar u Ljubljani, život u Jugoslaviji kao da je stao. Čitava nacija pratila je Titovu borbu, s pravim verskim zanosom učestvovala je u njoj i fanatično se molila za njegovo ozdravljenje. Ljudi iz svih krajeva Jugoslavije slali su mu dopisnice, pisma i telegrame s jednom željom: da što pre ozdravi. Nacija je bila ujedinjena u „mučeništvu trostrukog nardonog heroja“ čijem kultu je nedostajala upravo samo ta „mučenička dimenzija“. Tito je dugo umirao kao mučenik, on se amputacijom žrtvovao, pojačavao koheziju nacije u patnji (Perica 2011, 595).

Tito je umro 4. maja 1980. u Ljubljani, u 15, 04 sati, a sahranjen je 8. maja u Beogradu. Od smrti i faraonske sahrane predsednika Jugoslavije napravljen je morbidni pseudoreligijski spektakl. „Svete mošti“ mučenika prevezene su iz Ljubljane do Beograda, nacija ga je masovno oplakivala. Titova smrt je na jedan vrlo jasan način pokazala da je komunistički ateizam bio obeležen složenom religijskom simbolikom i retorikom. Čitava zemlja bila je paralisana – mediji su izveštavali o „ogromnom mnoštvu“ uplakanih ljudi koji jednostavno nisu verovali da je „drug Tito umro, da ga više nema među nama“; na Trgu partizana u Titovom Užicu ispred ogromnog Titovog spomenika okupilo se više od hiljadu mladih ljudi „koji su se u tom iznenadnom šoku uhvatili u kozaračko kolo, a kroz plač i jecaj začuo se njihov zavet voljenom Titu“ (*Politika*, 6. maj 1980, 11).

Pokojnikovo telo, po ugledu na sahrane Lenjina i Staljina, izloženo je u Skupštini Jugoslavije, a kolone ljudi strpljivo su čekale da se poslednji put pozdrave sa mrtvim predsednikom. Sve to direktno je prenosila televizija (procenjeno je da je pokojnika tada obišlo pola miliona ljudi). Dimenzije pogreba, povorki i javne tuge na ulicama prestonice i na televiziji bile su ogromne (Stevanović 2009, 106).

Politika, najstariji i najvažniji srpski dnevni list, prosto je bila paralisana, pa u periodu od 4. do 9. maja 1980. nije bilo pomena bilo čega drugog osim sadržaja vezanih za Titovo ime. Nije pisano o njegovoj bolesti i poslednjim trenucima, sadržaj tekstova nedvosmisleno je bio usmeren ka potvrđivanju i izgrađivanju za „večnost“ Titovog svemoćnog, vladarskog i herojskog lika. Na fotografijama, koje su pratile tekstove, prikazivana je sveopšta tuga i bol, i to uglavnom bol običnih ljudi, Titovih podanika, radnika na njihovim radnim mestima, prolaznika na ulicama, dece u školama, vojnika u kasarnama, sportista na takmičenjima. Televizijski program je takođe podržavao atmosferu kolektivnog transa emitujući dokumentarni program o Titovim ratnim i mirnodopskim pohodima, kao i direktan prenos ovog sedmodnevnog pogrebnog rituala. Sadržaji vezani za aktuelno dešavanje prošarani su pozivima na radne podvige i pregalastvo, na koje je sada dodatno obavezivala uspomena na „heroja rada“. Tokom sedmodnevne žalosti zabranjene su i otkazane sve kulturne, sportske, umetničke manifestacije, kao i emitovanje „zabavnog programa“ na radio stanicama i televiziji. Pod „zabavnim programom“ smatrano sve što je eventualno moglo doneti trenutak zaborava tragičnog događaja, počev od muzike, preko filmova (osim onih sa ratnom tematikom) i pozorišta. Izuzeće od kolektivnog žaljenja nije bilo dozvoljeno čak ni deci, jer nisu prikazivane dečje emisije i crtani filmovi (Pavićević 2009, 226–227).

Titovi naslednici učinili su sve da izvuku najveću moguću korist od njegove sahrane. Dok su građani bili u šoku (mediji su izveštavali „da nije bilo tog dela Titove Jugoslavije u kome naši ljudi, svi građani, stari i mladi, nisu pustili suzu“), državni i partijski funkcioneri bili su odlučni da se sahrana maksimalno

iskoristi, kako za naglašavanje jedinstva zemlje, tako i za očuvanje njenog imaginarnog svetskog prestiža. Partija je odlučila da vođino telo sahrani u onakvom obliku kakvog ga je zatekla smrt, kao večno živog. I u ovoj situaciji moć umrlog vođe „prešla“ je na žive sledbenike koji su sa njim „srasli”.⁴

Tito je sahranjen u monumentalnom mauzoleju nazvanom „Kuća cveća“, uz zvuke Internacionale i jugoslovenske himne „Hej Sloveni“. Njegov grob pokriva nekoliko tona teška ploča obložena belim mermerom, koja je položena velikim građevinskim kranom i drugačije se ne može ni ukloniti, što je tehnološki zahvat dostojan faraona. Kuća cveća je sagrađena 1975. kao Titova letnja rezidencija, ali je on godinu dana kasnije odlučio da tu bude i sahranjen. Inspiraciju za takvu želju Tito je dobio 1960. kada je prilikom posete SAD bio i na grobu američkog predsednika Frenklina Ruzvelta. Tito je bio fasciniran rezidencijalnim kompleksom u okviru koga se nalazio i Ruzveltov grob. Tako se i Kuća cveća našla u okviru Titovog rezidencijalnog kompleksa i veoma je ličila grobu američkog predsednika, a oba u svom nazivu sadrže cveće (mesto na kome Ruzvelt počiva zove se *Rose Garden*).

Tito je dugo planirao svoju sahranu i razmišljao o izgledu groba i pratećih objekata. Oktobra 1976. na sastanku sa tadašnjim rukovodstvom Srbije, rekao je da sve u vezi njegovog delovanja kao šefa partije i države treba da ostane u Beogradu u formi jedne istorijsko–spomeničke celine. Izgled Titovog večnog počivališta jeste svojevrsna rezultanta uticaja dve različite tradicije: sovjetske i američke, jer je i funkcija države kojom je on vladao bila rezultanta njihovih potreba, težnji i odnosa snaga (Miloradović 2007, 92).

Titovom smrću počeo je treći period konstituisanja mita. To je bilo vreme uspomena kada se u kompleksnom i selektivnom mehanizmu kolektivnog sećanja mit o mrtvom heroju usklađuje s aktuelnim potrebama dnevne politike. Mit o preminulom Titu trebalo je da postane element nove državne ideje, neka vrsta objedinjujuće snage u mobilisanju jugoslovenskog jedinstva. U pitanju je bio proces spajanja sudbine izabranog vladara „spasitelja“ sa budućnošću Jugoslavije.

Diskurs večnosti i kontinuiteta bio je osnovni politički motiv u prvom periodu posle Titove smrti. Kuća cveća odmah je postala novo ritualno mesto. Već 10. maja počele su posete koje su odslikavale puni verski zanos „radnih ljudi“ koji su se „zavetovali“ mrtvom vođi. I u ovom segmentu može se uočiti istovetnost procesa kao u boljševičkoj Rusiji posle Lenjinove smrti. Titov mauzolej postao je središte novog kuta. Svojim postojanjem on je još jednom dokazao da

⁴ U ne baš brojnoj antropološkoj literaturi, o sahranama državnika moguće je dodatno pogledati: Maja Brkljacic 2001, dostupno na: http://limen.mi2.hr/limen1-2001/maja_brkljacic.html i dva rada Tatjane Mikulić u *Antropologija smrti. II, sahrana, grob i groblje*, urednici Ivan Kovačević i Danijel Sinani, 2013, Beograd. Dostupno na: <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/cd09a56ca7294540a19ff8552dc0fdbe.pdf>.

poricanje teizma ne znači i ukidanje religije, odnosno, da je neteistička religija bila realnost. Nakon Titove smrti, svakog dana brojni posetioči, radne organizacije, školske ekskurzije, kao i brojne strane delegacije išli su na hodočašće u Kuću cveća. Mnogo hodočasnici doslovno su shvatali analogiju Titove grobnice sa „Grobom Gospodnjim“, pa je Tito za njih bio novi Hrist. Kuću cveća je za 30 godina posle Titove smrti posetilo više od 20 miliona ljudi (Nikolić 2016, 213).

U knjigu žalosti, postavljenu u nekadašnjoj radnoj sobi Titove zimske bašte, upisivali su se svi posetioči koji su to želeli, a posebno strane delegacije i istaknuti političari. Sam grob čuvala je počasna straža, a ceremonija odavanja počasti odvijala se uvek u svečanoj tišini. I u ovoj situaciji pokazalo se da ceremonije i telesne prakse predstavljaju jedan od najznačajnijih činilaca konstruisanja kolektivnog pamćenja i to na taj način što omogućavaju da se slike prošlosti i znanje čuvaju kroz ritualne postupke. Veoma učestalo organizovanje kolektivnih poseta škola i radnih organizacija sa prostora čitave Jugoslavije i ritualnog poklonjenja pred Titovim grobom, trebalo je da veže kolektivno pamćenje za Tita i da na taj način produži politiku koju je on vodio i simbolizovao.

Posebno svečane bile su posete najuglednijih domaćih i stranih državnika na dan godišnjice Titove smrti, ali i za Dan mladosti. Te ritualne posete brojnih istaknutih ličnosti iz čitavog sveta, njihova upisivanja u knjigu žalosti i polaganje cveća ne Titov grob (što se uvek odvijalo po strogo utvrđenom protokolu) trebalo je da ostave snažan utisak na javnost, da stvori utisak priznanja i divljenja koje se za Tita i njegovu politiku negovalo širom zemaljske kugle. Sve to imalo je jednu važnu funkciju – „da se sa Titovog puta ne skrene“, odnosno, da se nastavi s politikom koja je vođena i za vreme njegovog života (Stevanović 2009, 106–107).

Titovi naslednici, zarobljeni mantrom „i posle Tita – Tito“, nisu uspeali da artikulišu politiku koja bi dala efikasan odgovor narastajućoj krizi. Oni su se opredelili za održavanje iluzije večnosti, pa je i kritika mrtvog Tita sankcionisana kao krivični prestup. Država je redovnim godišnjim komemoracijama i zvukom sirene u gradovima širom Jugoslavije svakog 4. maja, sve do 1990, u 15,04 sprečavala „razlivanje i izbleđivanje“ tuge i pijeteta prema umrlom maršalu. Oživljavana je psihička magija datuma Titove smrti, a na službenim komemoracijama uvek je iznova planski evociran bol zbog gubitka i „osvežavana“ su masovna osećanja tuge i pijeteta (Kuljić 2004, 604).

* * *

Ako prihvatimo uslovnu analogiju sa dešavanjima u Sovjetskom Savezu u ovom periodu, možemo da zaključimo da su komunisti bili potpuno neuspešni u imitiranju jezuita i drugih predstavnika kontrareformacije u naporima da ostave duboka obeležja „u dušama i društvima“ svojih pripadnika. Prema mišljenju

Ernesta Gelnera, ono što je zaista ukinulo marksizam nije bio njegov sekularizam, već njegov panteizam, nasleđen od Spinoze, preko Hegela. Marksizam je bio unitaristički, panteistički, glorifikovao je rad i želeo je „totalnu konzumaciju na ovom svetu“. Osnovni mesijanski ideal marksizma bio je ukidanje granica između svetog i profanog, ali je erozija vere u marksizam i komunizam pokazala da je ta nova religioznost ipak bila samo prolazna pojava (Radić 1999, 142).

U preterano religioznom svetu na prelasku iz XIX u XX vek, jedna od na prvi pogled karakterističnih osobina komunizma kao ideologije bio je i naizgled jasan nedostatak pobožnosti. Kada se pokazalo da je „pošast komunizma donela ništa više nego smrt i bedu, totalitarne režime i tirane“ bila je, posebno posle svetskih ratova, veoma raširena pojava vredati ateiste nazivajući ih komunistima: „I odista, komunizam nije (naizgled) imao ikakva božanstva, crkve i svete knjige. Ipak, postavlja se logično pitanje – zašto je jedna (naizgled) bezbožnička ideologija dovela do katastrofe tolikih razmera? Odgovor je više nego prost – ta ideologija daleko je od toga da je bezbožnička. Da, komunizam sadrži sve najbitnije elemente religije, te stoga i nije čudo što je doneo toliko bola, patnje i smrti“ (Jovanović 2010).

Literatura

- Berđajev, Nikolaj. 1989. *Izvori i smisao ruskog komunizma*. Beograd: Književne novine.
- Blagojević, Mirko. 2005. Savremene religijske promene: sekularizaciona paradigma i desekularizacija. *Teme* 1–2: 15–39.
- Bošković, Dušan. 2003. *Estetika u okruženju. Sporovi o marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944. do 1972*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić.
- Brkljac, Maja. 2001. A Case of a Very Difficult Transition: The Ritual of the Funeral of Josip Broz Tito. *Limen Journal for Theory and Practice of Liminal Phenomena* no. 1, dostupno na: http://limen.mi2.hr/limen1-2001/maja_brkljac.html
- Đilas, Aleksa. 1990. *Osporavana zemlja*. Beograd: Književne novine.
- Epštejn, Mihail. 1998. *Vera i lik*. Novi Sad: Matica srpska.
- Jovanović, Srđan. 2010. Religija, ateizam i komunizam. <http://www.danas.rs/dodaci/>. Prvi put objavljeno 8. januara 2010.
- Krstić, Zoran 2010. Historia magistra vitae est – Predlog teološkog vrednovanja sekularizacije. *Teme* 1: 239–250.
- Kolakovski, Lešek. 1980, 1985. *Glavni tokovi marksizma*, I, III. Beograd: BIGZ.
- Kuljić, Todor. 1998. *Tito. Sociološkoistorijska studija*. Beograd: Institut za političke studije.
- Kuljić, Todor. 2004. Grob i moć – tanatosociološka analiza sahrana Tita, F. Tuđmana i S. Miloševića. *Sociologija* 4: 595–606.
- Malešević, Miroslava. 2007. Hrišćanski identitet sekularne Evrope. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 1: 9–28.
- Marković, Dragoslav. 1987. *Život i politika 1967–1978*, I. Beograd: Rad.
- Martinov, Zlatoje. 2010. Vera oličena u ateizmu. *Republika* 484–485 (1–30. septembar).

- Melville, Caspar and Ryklin Michail. 2009. *On the trail of the red pilgrims*, New Humanist, 2. <http://www.eurozine.com/journals/newhumanist/issue/2009-03-09.html>
- Mikulić, Tatjana. 2013. „Analiza prostornog ponašanja na primeru sahrane kralja Petra I Karadorđevića“. U *Nova srpska antropologija: Antropologija smrti II – sahrana, grob i groblje*, urednici I. Kovačević i D. Sinani. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Institut za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta. <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/cd09a56ca7294540a19ff8552dc0fdbbe.pdf>
- Mikulić, Tatjana. 2013. „Koncept 'društvene drame': sahrana Zorana Đinđića“. U *Antropologija smrti. II, sahrana, grob i groblje*, urednici I. Kovačević i D. Sinani. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Institut za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta. Dostupno na: <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/cd09a56ca7294540a19ff8552dc0fdbbe.pdf>
- Miloradović, Goran. 2007. Prah prahu: Staljinistički pogrebni rituali u socijalističkoj Jugoslaviji. *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3: 83–107.
- Nikolić, Kosta 2015. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Nikolić, Kosta. 2016. *Jedna izgubljena istorija – Srbija u 20. Veku*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavićević, Aleksandra. 2009. Dani žalosti i vreme uspomena. Smrt, sahrana i sećanje/pamćenje javnih ličnosti u Srbiji u vreme socijalizma i posle njega. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 1: 223–238.
- Pavićević, Aleksandra. 2011. Živa dela mrtvih tela. Smrt i religija ancije u Srbiji 19. Veka. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIX: 7–17.
- Perica, Vjekoslav. 2006. *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, I. Beograd: XX vek.
- Perica, Vjekoslav. 2011. „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije“. U *Tito – viđenja i tumačenja*, 582–597. Beograd: Institut za noviju istoriju.
- Radić, Radmila. 1999. Sekularizacija kao oblik prozelitizma u zemljama istočne Evrope. *Tokovi istorije* 1–4: 128–143.
- Radić, Radmila. 2001. „Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija“. U *Dijalog povjesničara–istoričara*, IV, 467–483. Zagreb.
- Rasel, Bertrand. 1962. *Istorija zapadne filozofije*. Beograd: Kosmos.
- Riklin, Mihail. 2010. *Komunizam kao religija. Intelektualci i Oktobarska revolucija*. Zagreb: Fraktura.
- Rothbard, Murray N. 1990. Karl Marx: Communist as Religious Eschatologist. *The Review of Austrian Economics* 4: 123–179.
- Sinani, Danijel. 2014. *Nove i alternativne religije*. Beograd: Srpski Genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Stevanović, Lada. 2009. Rekonstrukcija sećanja, konstrukcija pamćenja. Kuća cveća i Muzej istorije Jugoslavije. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU* 26: 101–116.
- Shirazi, Habibollah Abolhassan. 2006–2007. Religion as discourse: communist and post-communist community. *Transcultural Studies* 2–3: 173–185.

Kosta Nikolić

Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia

Communism and religion – historiographic and anthropological view

Marxism was not merely a teaching of historical or economic materialism; it was also a teaching about the rescue, a “Messianic mission”, of the proletariat, about a perfect society due in the future, a teaching of the man’s power and defeat of the irrational forces of nature and society. The features of the selected “People of God” have been transferred onto the proletariat. A logically contradictory blend of materialist, scientific-deterministic and non-moralist elements with the idealistic, moralistic and religious mythmaking elements has existed in the Marxist system. Marx created the proletariat myth and his mission was object of faith. Marxism was not merely a science and politics, but also a religion. His power was based on this.

Communist atheism represented a type of “apophatic theology”, the next step of development that should lead to deletion of the theological component. The most significant features of this process were violence and totalitarianism. The energy of negation of the previous religious concept was transferred into affirmation of the new, terrestrial hierarchy. That is how the god-type leaders appeared quite rapidly as the state forms of the service and worshipping of God, which represented more than good conditions for the formation of personality cults. Just like all religions, communism is irrational, dogmatic and based on faith, rather than on science. Just like Christianity and Islam, communism had its own scriptures, the works of Marx, Lenin and Stalin. Just like most other religions, required irrational faith; the people living in communist countries had to cherish absolute faith in the order and its leaders, whereas the others were treated as classic heretics.

Like in the Soviet Union, the totalitarian political power in Yugoslavia was imposed through sacralization of the Communist party and its leader. The most important elements in this process were the level of party Manichaeism, viewing of the party as the center of “holiness” surrounded by the sinister “mass of enemies”. A new faith was developed over time, which replaced the original tendency to have things improved. Communists were unforgiving in treating their political opponents as deadly enemies. Any connivance was experienced by the representatives of “new religion” as “intolerable weakness”.

In the overly religious world at the turn of 20th century one of the instantly obvious characteristics of communism as ideology was the apparently clear lack of religiousness. When it turned out that “the plagues of communism had brought nothing more than death and poverty, totalitarian regimes and tyrants”, offending of atheists, especially after the world wars, by labeling them commu-

nists was widespread very much. And indeed, communism did not appear to have any gods, churches or holy books. Nevertheless a logical question came up why an apparently godless ideology has caused a catastrophe of such scale. The answer is more than simple: that ideology was far from atheistic, communism contains all the most specific features of religion, so it is no wonder it has brought so much pain, suffering and death.

Key words: communism, religion, secularism, atheism, ideology, nationalism

*Communisme et religion
– un essai historiographique et anthropologique*

Le marxisme n'était pas seulement l'étude du matérialisme historique ou économique, mais aussi la pensée de la rédemption, du „rôle messianique“ du prolétariat, de la société parfaite de l'avenir, de la pouvoir de l'homme et de sa victoire sur les forces irrationnelles de la nature et de la société. Il existait dans le système marxiste un mélange illogique d'éléments matérialistes, déterministes et amoralistes avec ceux idéalistes, moralisatrices et pacifiste (d'origine religieuse). Marx créa le mythe du prolétariat, dont la mission était la question de la foi. Le marxisme n'était pas seulement la science et la politique, mais aussi la religion, d'où venait son pouvoir.

La nature religieuse du marxisme est la plus visible dans son but principal – la conjonction de „l'homme idéal“ et Dieu – et l'on pourrait dire que le communisme est une variante athéiste d'une certaine eschatologie religieuse et que la dialectique marxiste est une forme athéiste des lois religieuses de l'histoire. Néanmoins, selon le concept marxiste, le problème principal du capitalisme est „l'aliénation“, et cela n'est qu'une forme athéiste de „l'injustice“ métaphysique. Le marxisme fit la „résorption de la théologie“ en soulignant que la fin de l'histoire humaine serait inévitable, ce qui représenterait le point du départ dans la „conjonction avec Dieu“. Selon le modèle eschatologique classique, ce processus se finirait par la résorption dans laquelle l'homme et Dieu ne seraient seulement unis, mais situés au plus haut niveau – parfait. Par ce biais, le „processus pénible de l'aliénation“ s'achèverait finalement et l'homme reviendrait „à la maison“ afin de passer à plan supérieur – post-créateur.

Mots-clés: communisme, religion, laïcité, athéisme, idéologie, nationalisme

Priljeno / Received: 14.11.2016

Prihvaćeno / Accepted: 14.02.2017.